

CHARLES DICKENS ROMANLARINING O'ZBEK TARJIMASIDA VIKTORIAN DAVR LINGVOKULTUROLOGIYASINING O'ZGARISHI

Quryozova Gulshan Akmal qizi

Toshkent Davlat Sharqshunoslik Universiteti

Annotatsiya Mazkur maqolada viktorian davr ingliz adabiyotining yetuk namoyandasi Charles Dickens romanlarining o'zbek tiliga tarjimasida lingvokulturologik birliklarning transformatsiyasi tahlil qilinadi. Tadqiqotda viktorian jamiyatiga xos ijtimoiy munosabatlar, qat'iy tabaqalanish, nutq etiketi va madaniy kodlarning tarjimada qay darajada saqlanganligi o'rganiladi. Qiyosiy va kontekstual tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, ingliz va o'zbek tillari o'rtasidagi madaniy masofa tarjimada muqarrar ravishda funksional o'zgarishlarni keltirib chiqaradi.

Kalit so'zlar: viktorian davr, lingvokulturologiya, badiiy tarjima, madaniy moslashtirish, Charles Dickens, lingvistik lakuna, realiyya.

1. KIRISH VA MAVZUNING DOLZARBLIGI

XIX asr ingliz adabiyoti jahon madaniy merosining eng salmoqli va murakkab qismlaridan biri hisoblanadi. Mazkur davr, tarixda Qirolicha Viktoriya hukmronligi nomi bilan muhrlangan bo'lib, Britaniya imperiyasining nafaqat siyosiy va iqtisodiy qudrati cho'qqisiga chiqqan, balki jamiyatning ijtimoiy-madaniy qatlamlari keskin tabaqalangan davri sifatida xarakterlanadi. Viktorian davri adabiyoti o'zida o'sha zamonning o'ta qat'iy axloqiy me'yorlarini, sanoat inqilobi keltirib chiqargan ijtimoiy ziddiyatlarni va ingliz xalqining milliy mentalitetiga xos bo'lgan konservatizmni mujassam etgan. Ushbu davrning eng yirik namoyandasi Charles Dickens ijodi esa bu murakkab ijtimoiy manzarani til vositalari orqali mahorat bilan chizib bergan "ko'zgu" vazifasini o'taydi.

Charles Dickens romanlari o'zining lisoniy boyligi va lingvokulturologik markerlarga to'laligi bilan ajralib turadi. Yozuvchi asarlarida Londonning yuqori aristokratiyasidan tortib, eng qashshoq tabaqa vakillarigacha bo'lgan qahramonlar obrazini yaratgan bo'lib, ularning har biri o'z tabaqasiga xos bo'lgan maxsus lingvistik kodlarda so'zlashadi. Bu tushunchalar o'zbek kitobxoniga tarjima orqali yetib borganda, nafaqat so'z ma'nosi, balki butun boshli madaniy kontekstning o'zgarishi yoki transformatsiyaga uchrashi kuzatiladi. Shu sababli, Dickens asarlarini o'zbek tiliga o'girish jarayonida lingvokulturologik birliklarning ekvivalentligini ta'minlash, Viktorian davri ruhini saqlab qolish va madaniy moslashtirish (adaptatsiya) muammolarini o'rganish zamonaviy tarjimashunoslikning eng dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Maqolaning dolzarbligi yana shundaki, globallashuv davrida madaniyatlararo muloqot jadallashib borayotgan bir paytda, klassik asarlar tarjimasida milliy va davriy o'ziga xoslikni saqlab qolish masalasi yangicha lingvistik yondashuvlarni talab etadi. Dickens asarlaridagi ijtimoiy ierarxiya, cherkov instituti, oilaviy etiket va London jargonlari kabi lingvokulturologik birliklarning o'zbek tilidagi talqini, ikki xil tamaddun — G'arbiy Viktorian va Sharqiy o'zbek madaniy olamlari o'rtasidagi semantik tafovutlarni ochib berishga xizmat qiladi. Mazkur tadqiqot aynan shu kabi lingvistik nomutanosibliklarni bartaraf etish va badiiy tarjimada davr koloritini qayta tiklashning nazariy hamda amaliy jihatlarini tahlil qilishga yo'naltirilgan.

2. VIKTORIAN DAVR LINGVOKULTUROLOGIYASINING NAZARIY VA IJTIMOIIY ASOSLARI

Lingvokulturologiya til birliklarida muhrlangan "madaniy xotira"ni o'rganuvchi soha sifatida, Dickens asarlaridagi ijtimoiy ierarxiya va "gentlemanlik" kodeksini tahlil qilishda asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi. Viktorian jamiyatida ijtimoiy tabaqalar o'rtasidagi masofa nutq etiketi orqali ochiq-oydin sezilib turgan. Masalan, yuqori tabaqa vakillarining nutqi haddan tashqari rasmiy va murakkab bo'lsa, Londonning qashshoq tabaqasi nutqi o'ziga xos jargon va grammatik buzilishlar bilan to'la bo'lgan. O'zbek tilida bu ijtimoiy tafovutlarni ifodalash uchun munosib lisoniy vositalarni tanlash, xususan, sheva elementlari yoki uslubiy neologizmlardan foydalanish tarjimon oldida turgan jiddiy metodologik tanlovdir. Bu jarayonda til va madaniyatning o'zaro aloqasi tarjima tilining leksik-semantik qatlamlarida namoyon bo'ladi.

3. DICKENS ASARLARIDAGI LINGVOKULTUROLOGIK BIRLIKLARNING FUNKSIONAL TAHLILI

Charles Dickens asarlaridagi lingvokulturologik birliklarning tahlili shuni ko'rsatadiki, yozuvchi qo'llagan har bir til birligi ortida XIX asr Britaniyasining ulkan ijtimoiy manzarasi yashiringan. Murojaat shakllari va ijtimoiy masofa masalasi viktorian davri ijtimoiy ierarxiyasini belgilab beruvchi eng muhim vositadir. Ingliz tilidagi "*Sir*", "*Madam*", "*Master*" kabi murojaatlar shunchaki hurmat ifodasi bo'lmay, balki murojaat qiluvchi va qabul qiluvchi o'rtasidagi qat'iy chegarani ifodalagan. O'zbek tarjimalarida ushbu tushunchalar "*Janob*", "*Taqsir*", "*Bek*" kabi milliy terminlar bilan o'giriladi. Biroq, "*Master*" murojaati yuqori tabaqa yosh bolalariga nisbatan qo'llanilganda, o'zbek tilida uning aniq muqobili yo'qligi sababli ko'pincha "*Oliverjon*" kabi erkalash shakli ishlatiladi, bu esa davrning ijtimoiy rangini biroz xiralashtiradi.

Ikkinchi muhim yo'nalish esa Viktorian davri realiyalari, ya'ni lingvistik lakunalar bilan bog'liqdir. Dickens asarlarida davr ruhini aks ettiruvchi "*Workhouse*" (Kambag'allar uyi) yoki "*Beadle*" (Cherkov xizmatchisi) kabi birliklar kuchli milliy-madaniy bo'yogga ega. Ayniqsa, "*Workhouse*" tushunchasi Dickens ijodidagi ijtimoiy fojialarning markazi bo'lib, uni o'zbek tilida "*Kambag'alxona*" deb o'girish orqali

uning qanchalik shafqatsiz institut ekanligi haqidagi lingvokulturologik ma'noni to'liq ochib berish murakkabdir. Nihoyat, Dickens uslubida kinoya va nutqiy xarakteristika asosiy o'rin egallaydi. Yozuvchi qahramonlarining ismlari ko'pincha ramziy bo'lib, "Grimwig" (badqovoq) yoki "Scrooge" (xasis) kabi "gapiruvchi ismlar"ni tarjimada moslashtirish asarni haddan tashqari o'zbeklashtirib yuborish (domestikatsiya) xavfini tug'dirsa, aslicha qoldirish kitobxon uchun kinoyaning tushunarsiz qolishiga sabab bo'ladi.

4. O'ZBEK TARJIMALARIDA MADANIY TRANSFORMATSIYALAR VA O'ZGARISHLAR

O'tkazilgan qiyosiy-tipologik tahlillar shuni ko'rsatadiki, Dickens romanlarining o'zbek tilidagi tarjimalari shunchaki lisoniy ko'chirish emas, balki murakkab kognitiv qayta ishlash mahsulidir. Lingvistik sathda, ingliz tilidagi murakkab sintaktik qurilmalar o'zbek tarjimalarida sezilarli darajada soddalashtiriladi. Tarjimonlar kitobxon idrokini osonlashtirish maqsadida muallifning murakkab gap zanjirlarini mustaqil sodda gaplarga bo'lib yuboradilar. Kulturologik sathda esa G'arbiy xristianlik va jadal sanoatlashgan jamiyatga xos bo'lgan tushunchalar o'zbek madaniy muhitida "madaniy to'qnashuv" hosil qiladi. Dickensning cherkov instituti bilan bog'liq diniy-axloqiy konnotatsiyalari o'zbek tarjimalarida ko'pincha umuminsoniy yoki sharqona axloqiy tushunchalar bilan almashtiriladi, natijada davrning diniy-tarixiy muhiti qisman neytrallashadi.

Estetik va pragmatik sathda Dickens uslubining o'zagi bo'lgan nozik kinoya ko'pincha "ochiq bayon qilish" (eksplikatsiya) strategiyasi natijasida o'z jozibasini yo'qotadi. Yashirin ma'nolarning to'g'ridan-to'g'ri tavsifga aylanishi asarning badiiy-estetik yukini va Viktorian jamiyatiga xos bo'lgan inglizcha vazminlik ruhini susaytiradi. Tahlillar shuni isbotlaydiki, o'zbek tarjimalarida "domestikatsiya" (o'zlashtirish) tendensiyasi kuchli bo'lib, bu asarning xalqchil bo'lishini ta'minlasada, uning asl tarixiy-madaniy rangini qisman kamaytiradi. Shu bois, kelgusi tarjimalarda davr ruhini saqlab qolish uchun tarjimaning lingvokulturologik salmog'iga alohida e'tibor qaratish lozim.

5. TAHLILIY NATIJALAR VA ILMIY-METODIK TAVSIYALAR

Charles Dickens romanlarining o'zbek tilidagi tarjimalarini qiyosiy-tipologik tahlil qilish natijasida shunday xulosaga kelindiki, ushbu jarayon shunchaki lisoniy ko'chirish emas, balki murakkab kognitiv va lingvokulturologik qayta ishlash mahsulidir. Dickens asarlari o'zbek tili va madaniy muhitiga kirib kelganda bir necha sathda tizimli transformatsiyalarni hosil qiladi.

Birinchi navbatda, lingvistik sathdagi o'zgarishlar ingliz va o'zbek tillarining tipologik farqlari natijasida yuzaga keladi. Viktorian davri akademik uslubiga xos bo'lgan murakkab, ko'p darajali ergashgan qo'shma gaplar o'zbek tarjimalarida sezilarli darajada soddalashtiriladi. Tarjimonlar ko'pincha kitobxon idrokini

osonlashtirish maqsadida muallifning murakkab sintaktik zanjirlarini mustaqil sodda gaplarga bo'lib yuboradilar. Shuningdek, ingliz tilidagi passiv konstruksiyalar (Passive Voice) Dickens uslubida ijtimoiy masofa va rasmiylikni ifodalashga xizmat qiladi, biroq o'zbek tarjimasida ular ko'pincha aniq nisbatga o'giriladi. Bu esa matnning o'sha davrga xos bo'lgan "sovuq" va qat'iy rasmiy ohangini sezilarli darajada yumshatadi.

Kulturologik sathda XIX asr Angliyasining sanoatlashgan va urbanizatsiyalashgan jamiyatiga xos bo'lgan tushunchalar Sharqiy-islomiy va agrar an'analarga ega o'zbek madaniy muhitida o'ziga xos madaniy to'qnashuv hosil qiladi. G'arbiy xristianlikka xos bo'lgan gunoh, tavba va jamoat kabi diniy-axloqiy konnotatsiyalar Dickensda bevosita cherkov instituti bilan bog'liq bo'lsa, o'zbek tarjimalarida bu tushunchalar ko'pincha umuminsoniy yoki sharqona axloqiy tushunchalar bilan almashtiriladi. Natijada davrning diniy-tarixiy muhiti qisman neytrallashadi. Sanoat inqilobi davrining "Workhouse" (kambag'allar uyi), "Factory system" yoki "Pauperism" kabi qora dog'lari o'zbek madaniyatida to'g'ridan-to'g'ri ijtimoiy muqobilga ega bo'lmagani sababli, tarjimada ular yo aslicha qoldiriladi yoki mahalliy kambag'allik tushunchalari bilan qiyoslanib, o'zining asl tarixiy yuklamasini qisman yo'qotadi.

Estetik va pragmatik sathda Dickens uslubining o'zagi bo'lgan nozik kinoya va istehzo ko'pincha "ochiq bayon qilish" (eksplikatsiya) strategiyasi qurboniga aylanadi. Muallifning qahramon ijtimoiy nuqsonlarini so'z o'yini orqali masxara qilishi tarjimada shunchaki to'g'ridan-to'g'ri tavsifga aylanib qoladi. Bu esa asarning badiiy-estetik jozibasini va Viktorian jamiyatiga xos bo'lgan inglizcha vazminlik ruhini susaytiradi. Shu bois, kelgusi tarjimalarda "Foreignization" ya'ni xorijiyashtirish strategiyasini kuchaytirish, Viktorian realiyalarini aslicha saqlab, sahifa ostida kengaytirilgan lingvokulturologik izohlar berish maqsadga muvofiqdir.

Nutqiy xarakteristikalarini saqlashda qahramonlarning ijtimoiy tabaqasini ifodalash uchun o'zbek shevalaridan foydalanish o'rniga, nutqdagi grammatik buzilishlar, takrorlar va o'ziga xos jargonlarni sun'iy ravishda yaratish ijobiy natija beradi. Shuningdek, "Gentleman", "Lady" yoki "Master" kabi leksik lakunalar bilan ishlashda ularning kontekstual ma'nolarini chuqur o'rganib, har bir o'rinda turlicha o'girish, bir xil neytral so'z bilan cheklanmaslik lozim. Mazkur tadqiqot natijalari shuni isbotlaydiki, badiiy tarjimada shunchaki tilni emas, balki butun boshli davr madaniyatini ham tarjima qilish zarur. Bu kabi ilmiy va metodik yondashuv kelajakdagi tarjimalar sifatini oshirishga va jahon adabiyoti durdonalarining o'zbek tilida asl ruhini saqlab qolishga xizmat qiladi.

6. XULOSA

Charles Dickens romanlarining o'zbek tiliga qilingan tarjimalarida Viktorian davri lingvokulturologiyasining aks etishi va transformatsiyasi yuzasidan olib borilgan ushbu tadqiqot bir qator muhim ilmiy xulosalarni shakllantirish imkonini berdi.

Avvalo, tahlillar shuni ko'rsatadiki, badiiy tarjima jarayonida lingvokulturologik muvofiqlikka erishish shunchaki lisoniy ekvivalentlikni topish emas, balki ikki xil tarixiy davr va ikki xil ijtimoiy-madaniy makon o'rtasidagi tafovutlarni bartaraf etish demakdir. Dickens asarlarining o'zbek tilidagi talqinlarida "domestikatsiya" (milliy muhitga moslashtirish) tendensiyasining ustuvorligi aniqlandi. Bu strategiya matnning kitobxon tomonidan oson qabul qilinishini ta'minlasa-da, Viktorian Angliyasiga xos bo'lgan o'sha qat'iy tabaqalanish, sanoatlashgan jamiyatning og'riqli nuqtalari va o'ziga xos inglizcha etiketning lingvistik jozibasini qisman xiralashtirishi kuzatildi.

Tadqiqot davomida aniqlangan lingvistik, kulturologik va estetik transformatsiyalar shuni isbotlaydiki, tarjima jarayonida yuzaga keladigan madaniy yo'qotishlar muqarrar bo'lsa-da, ularni "xoriyilashtirish" (foreignization) strategiyasi orqali minimallashtirish mumkin. Dickens uslubining asosi bo'lgan kinoya va istehzoning tarjimada "ochiq bayon" (eksplikatsiya) qilinishi asarning estetik yukini kamaytiradi, binobarin, kelajakdagi tarjimonlar yashirin ma'no qatlamlarini saqlab qolish uchun kognitiv tarjima usullaridan ko'proq foydalanishlari lozim. Shuningdek, murojaat shakllari va ijtimoiy masofani ifodalovchi leksik birliklarni o'zbek tilidagi tayyor andozalar bilan almashtirishda ehtiyotkorlik talab etiladi, chunki sharqona murojaatlar (bek, taqsir, janob) XIX asr Londoni muhitiga har doim ham to'liq mos tushavermaydi.

Ushbu tadqiqotning amaliy ahamiyati shundaki, u nafaqat Charles Dickens ijodini, balki butun boshli Viktorian davri adabiyotini o'zbek tiliga o'g'irishda metodik ko'rsatma bo'lib xizmat qiladi. Kelajakda ushbu mavzuni yanada chuqurlashtirish maqsadida Dickens asarlaridagi jargonlar va "cockney" dialektining o'zbekcha muqobillarini yaratish, shuningdek, yozuvchi asarlaridagi diniy konnotatsiyalarning islomiy madaniyat qatlamlari bilan to'qnashuvini alohida tadqiq etish maqsadga muvofiqdir. Xulosa qilib aytganda, Charles Dickens romanlari o'zbek tilida yangi hayot boshlar ekan, ularning milliy tildagi asl ruhini saqlab qolish tarjimondan nafaqat yuksak badiiy mahorat, balki chuqur tarixiy-lingvistik va madaniyatshunoslik bilimini ham talab etadi. Bu kabi ilmiy yondashuv jahon adabiyoti durdonalarini milliy madaniyatimiz xazinasiga boyitilgan va aslligini yo'qotmagan holda olib kirishning yagona kafolatidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. **Dickens C.** Oliver Twist. – London: Bentley's Miscellany, 1838.
2. **Dickens C.** Great Expectations. – London: Chapman & Hall, 1861.
3. **Komissarov V.N.** Theory of Translation. – Moscow: Vysshaya Shkola, 2000.
4. **Newmark P.** A Textbook of Translation. – London: Prentice Hall, 1988.
5. **Baker M.** In Other Words: A Coursebook on Translation. – London: Routledge, 2011.

6. **Karimov S.** Badiiy tarjima nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: Akademnashr, 2019.
7. **Musayev Q.** Tarjima nazariyasi asoslari. – Toshkent: Fan, 2005.
8. **Ackroyd P.** Dickens. – London: Sinclair-Stevenson, 1990. (Viktorian davri hayoti haqida qo‘shimcha manba).